

לסדר תפילת התענית של בני ארץ ישראל

מאת

שולמית אליצור

בשלהי ימי בית שני ובתקופת התנאים כלל סדר תענית שגזרו הציבור לעת צרה, בעיקר תענית על עצירת גשמים, טקס גדול שנערך ברוב עם ברחובה של עיר; בטקס זה נאמרה סדרת ברכות מיוחדת, בליווי תקיעות בשופרות או בחצוצרות. הסדר מתואר בפירוט במשנה (תענית ב, א-ה). נמנות שם הברכות המיוחדות הנאמרות בתפילה זו, ונקבע שהן חלק מתפילת העמידה: 'ואומר לפנייהם עשרים וארבע ברכות, שמונה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש' (שם, ב).¹ על מקום ההוספה אנו למדים מן התוספתא: 'היכן אומ', בין גואל לרופא חולים'.² המשנה

1 חוקרים העלו את האפשרות ששש (או שבע; ראו להלן) הברכות המיוחדות לעמידת התעניות לא היו מלכתחילה חלק מתפילת עמידה סדירה אלא עמדו לעצמן, דבר המסתבר משום הזכרתן כחלק מטקס שנערך 'בשער המזרח ובהר הבית' (שם, משנה ה; להשערה שתפילת העמידה התקנית נתמסדה רק לאחר החורבן עיינו: ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', תרביץ, נט [תש"ן], עמ' 397-441). ראו בפירוט: י' היינמן, 'סדר ברכות לראש השנה ולתעניות', הנ"ל, עיוני תפילה, בעריכת א' שזן, ירושלים תשמ"א, עמ' 44-53; ד' לוין, תעניות הציבור ודרשות החכמים: הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, תל אביב תשס"א, עמ' 89-91. לעניין תקיעה בחצוצרות בתעניות ראו: משנה, ראש השנה ג, ד, והשוו לברייתא שבבבלי, שם כו ע"א, שעל פיה רק במקדש תקעו בחצוצרות ובשופרות כאחד, ואילו בגבולין לא תקעו בתעניות אלא בחצוצרות.

2 תעניות א, י (מהדורת ליברמן, עמ' 326). ראו גם את הברייתא: 'אומר לפנייהם עשרים וארבע ברכות, שמונה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש. ואותן שש היכן אומרן, בין גואל לרופא חולי, ומאריך בגאולה' (בבלי, תענית טז ע"ב). לוין ציין לאפשרות להוסיף את שש הברכות המיוחדות עם סיום תפילת העמידה, והביא ראיה לכאורה לקיומו של מנהג זה מפיוט לתענית ציבור שפורסם לפני שנים רבות. ראו: לוין (שם), עמ' 90; לפרסום הפיוט ראו: A. Marmorstein, 'The Amidah of the Public Fast Days', *JQR*, n.s. 15 (1924-1925), pp. 414-409 (דוידון 1 ו 541; נדפס שנית אצל: J. J. Petuchowski, *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*, New York 1970, pp. 449-458). בפיוט זה נחתמת כל אחת מן המחרוזות בלשון אחת מברכות העמידה (כולל ברכת 'צמח דוד', שלא הייתה קיימת בארץ ישראל, ושאיננה מופיעה בשום קרובת י"ח), ולאחריה – בלשון חתימות הברכות הנוספות לתענית כנתינתן במשנה, אך בסדר מעט שונה. מרמרשטין הציג את הפיוט, החתום אלעזר [בן] אהרן פאסי (ראו: דוידון [שם]). כקרובה לתענית ציבור. אבל באמת אין שם אלא סליחה (מאוחרת) לתענית, ומטבעות החיתום באות בה כקישוט תבנית בלבד; שימוש דומה במטבעות חיתום בא בפיוטים נוספים, כגון בפיוטים ליום הכיפורים 'אהללך בקול רם / מגן אברהם' (דוידון א 1506;

מפרטת את תוכנן של הברכות בשתי מערכות. משנה ג מונה שש ברכות: זיכרונות, שופרות³ ועוד ארבעה מזמורי תהלים המשמשים כגופן של ארבע הברכות הנוספות; ומשנה ד מונה את 'חותמיהן', וכאן באה רשימה של שבע מטבעות חיתום של ברכות, שהראשונה בהן היא 'גואל ישראל', ולפני כל חתימה באה נוסחה הפותחת במילים 'מי שענה את (אברהם, אבותינו על ים סוף וכו') הוא יענה אתכם' וכו'. על הסתירה בין מספרי הברכות בשתי המשניות כבר תהו בבבלי: 'הני שש שבע הוויין'. ההסבר המובא שם, והמקובל בכל המקורות הקדומים, הוא שבעת שילוב שש הברכות בתפילת העמידה מתחילים להאריך כבר בברכת 'גואל ישראל' שבעמידה.⁴

למרות הפירוש החריג של תוכן כל ברכה וחתיתמה, שחזור הנוסח המלא שלהן מתוך המשנה איננו בטוח. מעורפל במיוחד מעמדן של ברכות הזיכרונות והשופרות הנזכרות כאן: האם היה נוסחן זהה לנהוג בראש השנה, ואם כן – האם הוא זהה לנוסח הקבע שלנו, או שמא אין המקורות מכוונים אלא לחובה הכללית שלא לפחות מעשרה פסוקי זיכרונות ועשרה פסוקי שופרות, כדרישת המשנה לעניין תפילת ראש השנה?⁵ האם יתר ארבע הברכות לא הכילו אלא את מזמורי התהלים ואת נוסח החתימה, ואם כן – כיצד נוצר הקישור ביניהם? ומה היה טיב ההרחבה של ברכת 'גואל ישראל' – האם לשון החתימה צורפה לנוסח הקבוע, הקצר, או שמא האריכו גם בה? ואם האריכו – מה הוסיפו בה?⁶

דא עקא שבין המשנה לבין הנוסחים הקדומים ביותר המפרטים את תפילת התענית שהגיעו לידינו יש פער של מאות רבות של שנים ואף מרחק גדול של מקום. נוסח מלא של הברכות מופיע בתשובות גאוני בבל, ומאוחר יותר גם במחזורי איטליה ובכמה ספרי ראשונים, בעיקר מספרד. הנוסחים המדויקים העולים מן המקורות הללו שונים זה מזה, ונראה שאין הם מייצגים מסורת קדומה, אלא ניסיון לשחזר את נוסח התפילה על פי המשנה.

ד' גולדשמידט [מהדיר], מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כיפור, ירושלים תש"ל, עמ' 307-308) ויום אלפי רבבה תשובב באלף המגן (ראו: G. Ormann, *Das Sündenbekenntnis des Versöhnungstages*, Frankfurt a.M. 1934, pp. 31-34). אין מכאן אפוא כל ראיה על מנהג מעשי כלשהו.

3 בעניין שתי ברכות אלה באה במשנה דעה אחרת, של ר' יהודה, המחליף אותן בשני פרקי נביאים העוסקים בבצורת וברעב. על הקשיים שמעלה דעה זו ראו: לוין (שם), עמ' 88, הערה 47.

4 בבלי, תענית טז ע"ב. לדעת לוין מקור הסתירה הוא בשני מקורות קדומים שונים שהמשנה מציגה זה בצד זה; שילובם בתוך תפילת העמידה הוא לדעתו מהלך משני. ראו: לוין (שם), עמ' 85 ואילך וראו לעיל הערה 1.

5 משנה, ראש השנה ד, ו. לאפשרות שסדר פסוקי זיכרונות חלופי לתעניות שרד בידינו ראו: היינמן (לעיל הערה 1), עמ' 52, הערה 34.

6 הארכה ב'גואל ישראל' כבר מפורשת בברייתא שבבבלי: 'בגואל ישראל מאריך ובחותמה הוא אומר מי שענה את אברהם; וכו' (תענית טז ע"א); אך לא ברור מכאן אם עצם הוספת החתימה באברהם אבינו היא ההארכה, או שהאריכו בעניינים אחרים, וחתמו ב'מי שענה' וכו'. בהמשך לשון הברייתא באות החתימות הפותחות ב'מי שענה' כאילו נאמרו מיד לאחר חיתומה של כל אחת מהברכות, ללא התייחסות לפסוקי הזיכרונות והשופרות או לפרקי תהלים שהיו אמורים להשתלב בהן; מצב דומה בתשובות הגאונים יתואר בסמוך. על המבוכה בשחזור המעמד כבר בתקופות קדומות ראו גם הערת צ' מלטר במהדורתו למסכת תענית, ניו יורק תר"ץ, עמ' 60.

שתי תשובות של גאוני בבל הגיעו לידינו בעניין זה,⁷ והנוסח המופיע בהן מפתיע: יש בו פיתוח והרחבה של ענייני החתימות שבמשנה, אך התעלמות מקביעת המשנה בדבר תוכני הברכות.⁸ במקום פסוקי הזיכרונות, השופרות ופרקי תהלים באים שם פיוטים, תחנונים ובעיקר קטעי מקרא מענייני החתימות: פרשת העקדה באה בברכת 'גואל ישראל' כהכנה לנוסחה המקדימה את החתימה 'מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה', 'פסוקי דקריעת ים סוף' באים כהכנה לנוסחה המקדימה את החתימה 'מי שענה את אבותינו על ים סוף', וכך גם בברכות האחרות.

אצל חכמי ספרד בא סדר תפילה מפורט אחר, הכולל את כל האמור במשנה, אולם ברור שאין יסודו במסורת עתיקה. הראשון שהביא אותו הוא הרמב"ן (או תלמידו), והוא ציין בראשו: 'לפי שלא ראיתי סדר ברכות הללו בסדורי הראשונים, אכתוב הסדר הזה כפי מה שנראה, והמלמד אדם דעת ילמדני האמת אמן'.⁹ על פי סדר זה מורחבת ברכת 'גואל ישראל' בתפילת 'ענני' הנהוגה בתעניות, בתוספת הקטע המבקש את קיום ברית העקדה מתוך ברכת הזיכרונות של ראש השנה – וקטע זה משמש מעבר לנוסחה 'מי שענה את אברהם' וכו'; ברכות הזיכרונות והשופרות באות כנוסח המקובל בראש השנה, על פסוקיהן, בתוספת קטעי מעבר קצרים¹⁰ לנוסחאות 'מי שענה'; וביתר הברכות באים המזמורים הנזכרים במשנה בשלמותם, מלווים בקטעי המעבר ובנוסחאות 'מי שענה'. סדר זה מובא גם ביטור,¹¹ במנורת המאור¹² לר' ישראל אלנקוה ובספר אבודרהם,¹³ וברור שכל המקורות הללו יונקים זה מזה. נוסח דומה של תפילת

7 תשובה אחת, המיוחסת לרב שר שלום גאון, נדפסה בתשובות הגאונים, חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג, דף כו, סימן קס (=ב"מ ליון, אוצר הגאונים, ה, ירושלים תרצ"ג, תענית, עמ' 23-24, סימן נ). התשובה שנייה, של רב שרירא ורב האי גאון, נדפסה בספר קבוצת חכמים, בעריכת ר' ורנהיים, וינה תר"ך-תרכ"א, עמ' 106-108; חמדה גנוזה (שם), דף כח, סימן קסא; והיא מובאת גם בספר האשכול, הלכות תענית (מהדורת ש' אלבעק, ירושלים תרצ"ה, עמ' 132 ואילך [דף נ ע"ב]), ונדפסה גם באוצר הגאונים (שם), עמ' 24-26, סימן נא. מתשובה זו ברור שהפסוקים המובאים שם נקראו רק בסמוך לחתימה, ושלפני כן האריכו בפיוטים, בשבחות ובתחנונים שונים, בדומה לסדרי הסליחות. מעניין לציין שעל פי מנהג הגאונים המתואר בשתי התשובות לא תקעו אחרי חתימת הברכות, אלא בתוך הברכות עצמן, בסמוך לאמירת 'מי שענה'.

8 ציין לכך ד' גולדשמידט, 'תענית ציבור במחזור רומא', הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 178. ייתכן שהייתה בידי הגאונים מסורת לכלול את הזיכרונות, השופרות ומזמורי תהלים כהרחבות בתוך ברכת 'גואל ישראל', כמשתמע לכאורה גם מהוראות הרמב"ם, הלכות תענית ד, ה-יג. ראו: 'מגיד משנה' שם, וחידישו הריטב"א לתענית טו ע"א (מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשל"ה, עמ' קכא).

9 חידישו הרמב"ן לתענית טו ע"א (מהדורת א' ליכטנשטיין, ירושלים תשמ"ו, עמ' טו). ומעניין הדבר שהריטב"א (שם) הביא את דברי הרמב"ן כאילו נמצאו 'בסדר הגאונים' (ראו הערת מהדיר הריטב"א על אתר), ובדומה לכך במנורת המאור, לר' ישראל אלנקוה (מהדורת היג ענעלאר, ב, ניו יורק תרפ"ט-תרצ"ב, עמ' 310); בספר אבודרהם, סדר תפילת התעניות ופירושן; ובטור, אורח חיים, תקעט, כפי שציין ליון (לעיל הערה 7), עמ' 60.

10 בנוסח: 'זכור לנו ה' אלהינו זכותו של (יהושע עבדך נביאך, שמואל חוזה וכו') ורחם עלינו (או) והימלא עלינו רחמים) למען שמך'; בברכת הזיכרונות אין קטע מעבר, משם שפסוקי הזיכרונות האחרון מתקשר היטב לבקשת 'מי שענה לאבותינו על ים סוף' הוא יענה אתכם וכו'.

11 ראו מראי מקום לעיל הערה 9. במנורת המאור וביטור נוספי בין הברכות קטעי פיוט קצרים (אבודרהם מקדים לקטעים אלה את ההסתייגות: 'ואם ירצה יאמר'); ראו: גילדשמידט (לעיל הערה 8), עמ' 178.

התענית בא במחזור האיטלייני, אך ברכת 'גואל ישראל' איננה מורחבת בו לבד מחתימתה בנוסחה 'מי שענה את אברהם' וכו'.¹²

עתה נודמן לנו ממצא מפתיע, המאפשר ללמוד מעט על מנהגם של בני ארץ ישראל הקדומים בתפילת התענית: בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3360, דפים 18-20 מועתקת הקרובה הקלירית לתענית עצירת גשמים 'בהעצר אוצר והושם בי מועק', שפורסמה לפני שנים רבות.¹³ לאחר סיומה הביא המעתיק קטע פיוטי נוסף, כנגד ברכת 'העונה [בעת צרה]', הנוספת על ברכות העמידה בימי תענית.¹⁴ קטע זה אינו שגרת: רוב קרובות התענית שבידינו, כולל הקרובה הקלירית שהזכרתי זה עתה, הן בנוות שמונה עשרה חטיבות, כנגד שמונה עשרה ברכות העמידה המקובלות בלבד. הקטע הנדון, הנחתם בשרשרת פסוקים קצרה המעבירה לברכה,¹⁵ מובא אחרי הקרובה (ולא בין 'גואל לירופא'); ואין פלא בכך, שהרי מדובר בפסקה שלא השתייכה לקרובה:¹⁶ המעתיק הוסיף את הקטע הזה אחרי שהשלים את העתקת הקרובה, לצורך חזנים שביקשו תיקון גם לברכת 'העונה בעת צרה'. לאחר מכן (בדף 21), לכאורה בלי קשר ישיר לקרובה הקלירית, מועתק פיוט נוסף, וכתרתו: 'אלין גופיה דתעניתא דמתאמין בין גואל לרופא'.¹⁷ אביא את הפיוט כלשונו, ולאחר מכן אנסה לעמוד על משמעותו:¹⁸

אָמֵנָם אֱלֹהֵינוּ / נוֹדְעוּ אֲשֶׁמִינוּ // כִּי מִכָּל דּוֹר / רַבּוּ מְכַאֲבֵינוּ
בְּרַבּ מַעֲלֵינוּ / בְּלֹהוֹת הוֹפֵקְנוּ // וּמִי שִׁילֹם סָגְנוּ / [... ...]

12 נוסחה זו באה במחזור האיטלייני כשהיא מורחבת מאוד ואף מוכפלת: חוזרים עליה גם בתוך הברכה, סמוך לחתימתה, וגם אחרי התקיעה המלווה אותה. ראו: מחזור כל השנה כפי מנהג איטלייני, ב, ליוורנו תרכ"א, דף ר-רב. במחזור זה משולבות ההרחבות בתפילת עמידה מפויסת. לסקירת המנהג ראו גם: גולדשמידט (שם), עמ' 177-179. לעניין הכפלת נוסח 'מי שענה' השוו: לוין (לעיל הערה 1), עמ' 112, בעיקר בהערה 19 שם.

13 את הקרובה הדפס א"מ הברמן, 'פיוטים עתיקים', תרביץ, יד (תש"ג), עמ' 53-69.
14 הקטע נדפס שם, עמ' 65. לדעת הברמן (שם) מסתבר כי גם הוא לקלירי, אך אין לכך כל ראיה. תפקידו של הקטע ברור גם משום לשון המעבר שבסופו: 'ענה בעת צרה פילולי ומילולי', וגם משום הציון 'ב' >רוך... < העונה' שבסופו. הפיוט קטוע, והמעתיק מביא רק את סופו, כמוכח מן האקרוסטיכון העומד על אותיות ק-ת מסדר אלף-בית. אקרוסטיכון זה מלמד גם שמדובר בפיוט עצמאי שלא נועד מתחילתו להשתלב בקרובה שלמה.

15 שרשרת פסוקים זו לכאורה מיותרת: בקרובות י"ח אין נוהגים להעביר לברכות באמצעות שרשרות פסוקים. אולם ייתכן שדווקא בברכה חריגה זו משמרת שרשרת הפסוקים מנהג קדום להעביר לברכה באמצעות פסוקי מקרא, במקביל לשילוב הפסוק 'זהה טרם יקראו ואני אענה' וגו' (יש' סה 24; כך מקובל היום, וכבר נרשם בסדר התפילה לרמב"ם ועוד) או 'יצעקו אל ה' בצר להם' וגו' (תה' קז 13; כנוסח הירושלמי, ברכות ד, ג ח ע"א; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ראש עמ' 38; [סה ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1714]) בנוסח הקבע של ברכת 'ענג'. להעברה לברכות באמצעות פסוקים בסוגי פיוט שונים ולשוורשי המנהג ראו: ע' פליישר, 'עיונים במבנה הקדושתא הקלאסית', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 291-295.

16 ראו לעיל הערה 14; והשוו: ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ח, עמ' 296.

17 'גופיה' כנראה יש לנקד: גופיה (ריבוי של 'גוף'; למשמעות המונח ראו להלן). 'דמתאמין' אין בידי לפרש, ונראה שהוא שיבוש של 'דמתאמין', כלומר: אלה גופי התענית הנאמרים בין גואל לרופא.

18 ביאור הפיוט: 1 רבו מכאובינו: השוו: תה' לב 10. 2 ברוב מעללינו: בגלל מעללינו הרעים המרובים;

- גמול מַעֲלִינוּ / צוּרְנוּ גַמְלָנוּ // בלי על להרע / כי אח להשיב
 דָּלְלוּ ש[...]. / ואֹסֶפּוּ חֲסִידָנוּ // וְאִיךָ יוֹצֵק חן / בְּהִגִּיוֹן שְׁפָתֵינוּ
 5 הַרְבֵּינוּ לִפְשׁוֹעַ / וְזֹאת חֲרוֹן לָנוּ // כִּי שָׁמְנוּ רָחוּם / לְאֶכָּר בְּעֲדֵינוּ
 וְדַבְּרָנוּ בְּעוֹנֵינוּ / אִי מְעוֹזֵינוּ // עֲזָבָנוּ נְטָשָׁנוּ / וְסָר מַעֲלֵינוּ
 זַעַם מְשַׁלַּחַת / מִלְּאֲכֵי רָעִים // אוֹי אִם נִגְזֹר / בְּעַד שְׁאִירֵיתֵנוּ
 חַיִּים נִמָּאֵס / מוֹת נִבְחָרָה לָנוּ // תִּפְשָׁנוּ צִלְמוֹת / כְּמוֹ שׁוֹכְבֵי קֶבֶר
 טָרָם מְלֹאוֹת סִפְקֵינוּ / הֵיזָר לָנוּ / מְנוּחָה בִקְנוֹתוֹ / אֲנַחָה מְצָאנוּ
 10 יֵצֵר כִּפְפָנוּ / לְמִבֵּין כָּל יֵצֵר // הִכְנוּ מִחְצָנוּ / וְעִדֵּי לֹא שָׁבָנוּ
 כִּיבְדָנוּ בְּשִׁפָּה / וְלֵב הִגְבַּהֵנוּ // וְנִדְרָשׁ וְנִחַפָּס / לְגֹאֵל אֲבוֹתֵינוּ

ככ>תוב> בתו>רתך> לכן אמר לבני יש>ראל אני יי והוצאתי אתכם מתחת
 סבלת מצרים והצלתי אתכם מעבדתם וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים
 גדלים> (שמי 6)

נסקל מאבד / מסלות לִבְבֵינוּ // לְעוֹזֵר וּמוֹשִׁיעַ / תּוֹלַעַת יַעֲקֹב

ככ>תוב> ע>ל> י>ד> נ>ביאך> אל תיראי תולעת >יעקב מתי ישראל אני
 עזרתך נאם יי וגאלך קדוש ישראל> (יש מא 14)

סומך נופלים / נחזיק וְיִתְמָכֵינוּ // כִּי גֹאֲלָנוּ אֱתָהּ / רֹאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן

ככ>תוב> בד>ברי> ק>דשך> אני ידעתי גאלי חי >ואחרון על עפר יקום>
 (איוב יט 25)

ואולי צ"ל: ברוע מעללינו. הופקדנו: הופקדו עלינו, באות עלינו. ומי שילום סגנו: כנראה: הישגנו ('סגנו') את
 גמול חטאינו (מי שילום); וכאן הסתיימה העתקת הטור, אך ברור מן המקצב שצלעית אחת נשמטה, והנוסח
 חסור. 3 בלי [...] להשיב: הנוסח חסור וגראה משובש; וייתכן שצ"ל: בליעל להרע / כי אין להשיב, כלומר:
 העונש בא להרע לחוטאים בני הבליעל, ואין לנו פתחון פה להשיב ולהצטדק. 4 ואוספו חסידנו: השוו: יש
 נו 1. יוצק [...] שפתינו: על פי תה' מה 3. 5 וזאת חרון לנו: ועל זאת בא עלינו חרון אף ה'. שמנו: הפכנו.
 רחום: את הקב"ה. לאכור: השוו: איוב ל 21. 6 ודברנו [...] מעוזינו: ובחטאינו אמרנו שהקב"ה ('מעוזינו')
 אינו עוד אתנו. 7 משלחת מלאכי רעים: תה' עח 49. בעד: על. 8 חיים [...] לנו: על פי יר' ח 3, וללשון
 'נבחרה לנו' השוו: איוב לד 4. כמו שוכבי קבר: ללשון השוו: תה' פח 6. 9 טרם מלאות ספקינו: משמעו
 כאן: קודם שהשגנו את צרכינו הבסיסיים ובאנו על סיפוקנו; והלשון על פי איוב כ 22. בקנותו: נראה שצ"ל:
 בקשנו. 10 יצר כפפנו: לכאורה: הכנענו את יצרנו (לשון חכמים). אך על פי המשך הטור, המדבר בעונש
 ('הכנו מחצנו'), אולי יש לנקד שם: יצר כִּפְפָנוּ, כלומר יצרנו הרע הכריע אותנו וגרם לנו לחטוא (הצעת
 ע' פליישר ז"ל). למבין כל יצר: לה, על שום דה"א כח 9. ועדיי: צ"ל: וְעִדֵּי, או: וְעִדֵּי. 11 כיבדנו [...]
 הגבהנו: שיבחנו את הקב"ה מן השפה ולחוץ, ואילו בלבנו התגאנו. 12 מאבד: צ"ל: מאבן, וכונת הטור
 לטיהור הלב מחטאים וממחשבות רעות. לעוזר [...] יַעֲקֹב: לשם ה' העוזר לישראל ('תולעת יעקב'), והכינוי על
 שום הפסוק הסמוך. 13 סומך נופלים נחזיק: נחזיק ונתמיד ביראת ה', והכינוי על שום תה' קמה 14. ראשון
 ואחרון: כינוי־פנייה לקב"ה, על שום יש' מד 6; מח 12. בהעתקת הפסוק שאחרי טור זה צ"ל: ואני, ולא: 'אני'.

עֵינֵי צוּרָנוּ / בָּנוּ לְהַשִּׁיבֵנוּ // וַיֵּדַע כְּאִיבֵינוּ / וְאָץ לְהַצִּילָנוּ

ככ>תוב> בת>ורתר> וארד להצילו >מיד מצרים ולהעלותו מן הארץ ההוא
אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש אל מקום הכנעני והחתי והאמרי
והפרזי והחזי והיבוסים> (שמ' ג 8)

15 פְּנֵה בָנוּ כְּמִתִּים / כְּמוֹ חֲלִילֵי קֶבֶר // גָּאֲלָנוּ מִמּוֹת / פְּדִינוּ מִצְלָמוֹת

ככ>תוב> ע>ל> י>ד> נ>ביאך> מיד שאול אפדם >ממות אגאלם אהי דברִיך
מות אהי קטבך שאול נחם יסתור מעיני> (הר' יג 14)

צוּר עֲמָךְ אֲנַחְנוּ / וְכָל גּוֹיִם כָּאֵין // לְמַעַן לַעַג אוֹיְבֵינוּ / קֶרְבָּה גָאֲלָנוּ

ככ>תוב> בד>ברי> ק>דשך> קרבה אל נפשי גאלה >למען איבי פדני>
(תה' סט 19)

קוֹי לְאֵל / מִחֲפֵי יְשׁוּעָה // הוּא הָיָה קֶדֶם / וְהוּא יְהִיָּה לְעֵינֶיךָ

ככ>תוב> בת>ורתר> ויא>מר> אלהים אל מש>ה> אה>יה> אשר אהיה
>ויאמר כה תאמר לבני ישראל אהיה שלחני אליכם> (שמ' ג 14) ואתנפל ל>פני
>...<

רְבוּ מִצּוּקוֹת / וּבֹא כְנָהָר צֹר // חִישׁ גָּאֲלָה לָנוּ / גּוֹאֵל וּמוֹשִׁיעַ

ככ>תוב> ע>ל> י>ד> נ>ביאך> ויראו ממערב >את שם יי וממזרח שמש את
כבודו כי יבוא כנהר צר רוח יי נססה בו. ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם
>...< (יש' נט 19-20)

שָׁחָה נַפְשֵׁינוּ / וְדִבְקָה לְעַפָּר // עַת תִּבְרַכְךָ נַפְשֵׁינוּ / גָּאֲלָנוּ מִשַּׁחַת

ככ>תוב> בד>ברי> ק>דשך> ברכי נפשי עד כרחם אב (תה' קג 2-13)

14 עיני צורנו בנו: הקב"ה משיג עלינו, וללשון השוו: דב' יא 12. להשיבנו: להחזירנו לקדמתנו. וידע כאיבנו: על פי הכתוב לפני הפסוק המתפייט: 'כי ידעתי את מכאביו' (שמ' ג 7). 15 פנה בנו כמתים: פנה וראה שאנו חשבים כמתים בגלותנו. 16 וכל גוים כאין: על פי יש' מ 17. למען לעג אויבנו: בגלל אויבנו הלועגים לנו (על פי הפסוק הסמוך). 17 לעיקב: בסוף; והשוו לאזכיר גבורות: של יוסי בן יוסי: 'אין בלתו קדם / ואין זולתו בעקב' (א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, 'ירושלים תשל"ז, עמ' 122). אחרי טור זה רמז המעתיק לשני פסוקים ממקורות שונים, הראשון משמ' ג 14, והשני ('ואתנפל') מדב' ט 18 או 25 (לא השלמתי פסוק זה בפנים משום שאי אפשר לקבוע אם המעתיק רמז לפסוק 18 או 25). 18 ובא כנהר צר: על פי הפסוק הסמוך; והמעתיק סימן לשני הפסוקים כאחד, וציין: 'ממערב ודבתייה'. 19 שחה [...] לעפר: על פי תה' מד 26. תברך נפשינו: על שום 'ברכי נפשי' שבפסוק הסמוך, והשוו: ברי' כו 4. גאלנו משחת: על שום הפסוק הסמוך; והמעתיק ציין לקטע כולו וכתב: 'ברכי נפשי עד כרחם אב'.

20 תַּזְכוּר פְּבִישֵׁת / רַחֲמֵי אֵב הַמּוֹן // וְתַחֲיָהּ יָחִיד / כִּי הַשְּׁלִים לַחֲרָב

ככ >תוב> בת >ורתך> ויהי אחר >הדברים האלה> והאלהים נסה עד בהר ייי

יראה (בר' כב 1-14)

ואתה אלהינו ואלהי אבותינו ענה אותנו ביום הזה ופנה אלינו בהמון רחמין וקבל

ברחמים את — —

בנקודה זו, באמצע משפט ובאמצע שורה, נפסקה העתקת הפיוט; יתר הדף נותר חלק, ובדף הבא עבר המעתיק לנושא חדש (קרובת י"ח העוסקת בפטירת משה). אבל גם מן הקטע כמות שהוא לפנינו ניתן ללמוד לא מעט. על פי כותרתו נאמר הפיוט 'בין גואל לרופא', ולכאורה ניתן היה לחשוב שהוא מכון, כמו הקטע שבסוף הדף הקודם, לברכת 'ענגו'. אך הדברים מורכבים יותר, ונראה שאין מדובר כאן בברכה האחת הנוספת על תפילת העמידה בתעניות, אלא בחלק מן הסדר הקדום המוסיף שש ברכות.

אקדים ואומר שניתן לתארך את הטקסט בקירוב גבוה יחסית: לפנינו פיוט המיוסד על אלף-בית שלם.¹⁹ פיוט זה קדום הוא, וכתוב כדרך פיוטי תקופת הפייטנות הקדם-קלסית בטורי שיר המתחלקים לארבע צלעיות, אשר בכל אחת מהן שתי הטעמות. רבים מטורי הפיוט אינם מחזוריים, אך בחלק ניכר מן הטורים מסיים הפייטן את רוב הצלעיות (ולעיתים אף את כולן) בסיומת דקדוקית אחידה ('נו), היוצרת רושם של חרוז. הפיוט נראה אפוא שייך לתקופה שבה החלו לגלות את החרוז ולהשתמש בו באקראי, אך עדיין לא ראוהו כחובה. על פי המחקר המקובל, מדובר בסביבות סוף המאה החמישית או ראשית המאה השישית.²⁰ לעניין נוסח תפילת התענית, הטקסט נכתב אפוא בערך באמצע תקופת האלם שבין המשנה לבין המקורות מכתבי הגאונים.

הפיוט עשוי שתי חטיבות: חלקו הראשון רצוף, וחלקו השני מפיט קבוצה של עשרה

20 כבישת רחמי אב המון: את אברהם ('אב המון', על פי בר' יו 5), שכבש רחמי מִצְחָק בעת העקדה; השוו לסיים ברכת הזיכרונות בראש השנה: 'ותראה לפניך עקדה שעקד אברהם אבינו את יצחק [...] וכבש רחמי', וראו גם: בראשית רבה נו, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 607). יחיד: את יצחק (השוו: בר' כב 2), והכוונה לעם ישראל, זרעו של יצחק; השוו: 'מכיון שנגאל יצחק כמי שנגאלו כל ישראל' (ירושלמי, תענית ב, ד וסח ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1715). כי השלים לחרב: כי מסר נפשו למוות בעת העקדה.

19 בהעתקה שלפנינו חסרים שני טורים, כנגד אותיות ל-מ, ונראה שהם הושמטו בטעות. ייתכן שלא טורים שלמים הושמטו, אלא חלקי טורים, מאמצע הטור שלאות כ ועד לאמצע טור מ, משום המעבר המלוש לפסוק הבא בסוף טור כ, ושראוי היה לבוא בטור מ. השמטה קלה נוספת באה בטור השני: אחת הצלעיות חסרה בו, כמובח מן המקצב, אם כי אין ביטחון שהצלעית החסרה היא האחרונה בטור. במקומות אחרים ניכרים שיבושים בנוסח הפיוט, שמקורם ככל הנראה בהעתקות מרושלות, אולי כבר במקורותיו של מעתיק כתב היד שלפנינו.

20 על תבנית הטור וסגולות השירה בתקופה זו ראו: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 79-85.

פסוקי מקרא. פסוקים אלו באים בסדר מכוון: שלוש סדרות של פסוקים מן התורה, הנביאים והכתובים, ולאחריהם פסוק נוסף מן התורה. מבנה זה, כולל סדרם של הפסוקים, מזכיר את פיוטי התקיעות לראש השנה, המשלבים בתוכם את פסוקי המלכיות, הזיכרונות והשופרות.²¹ הופעת הפסוקים יש בה גם כדי להסביר את הכותרת: 'גופיה דתעניתא', שכן כבר מצאנו פיוטים הסוטים מן הסימטריה הרגילה של קרובה כדי לשלב בתוכם פסוקים, ופיוטים אלו מכונים 'גוף'.²²

הפסוקים המשולבים בשיר זורעים אור על תפקידו של הקטע. רובם כוללים לשונות גאולה: כך הוא בפסוק הראשון מן התורה וכך גם בכל פסוקי הנביאים והכתובים.²³ סביר אפוא להניח שהפיוט נועד להשתלב בתוך ברכת 'גואל ישראל', היא הברכה הראשונה המורחבת בעמידת התעניות.²⁴ חיזוק להשערה זו עולה מהפסוק האחרון, שבו ציין המעתיק לאמירת פרשת העקדה, מתחילתה ועד 'בהר ה' יראה'. שילוב פרשה זו במקום הזה מתאים לנוסחה הסמוכה לחתימת ברכת 'גואל ישראל', על פי המקורות, 'מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה'. כאמור גם בנוסח הגאונים שולבה פרשת העקדה בנקודה זו. נראה אפוא שלפנינו נוסח קדום, מפויט, של ברכת 'גואל ישראל' המורחבת לתפילת התענית.

שיטת ההרחבה בברכה הזאת, תוך שילוב עשרה פסוקים סדורים, כוונה בוודאי כנגד התבנית (המשוערת) של שתי הברכות שנועדו לבוא אחריה לפי המקורות התנאיים, הלא הן ברכות הזיכרונות והשופרות. גם דרך טיפולו של הפייטן בחומר דומה לדרכם של פייטנים בפיוטי התקיעות לראש השנה: גם אלה פותחים בהקדמה מקיפה, וממשיכים בפסקות פיוט

21 בנוסח הקבע משולבים שלושה פסוקים מן התורה, שלושה מן הכתובים ושלושה מן הנביאים, ואחריהם הפסוק העשירי מן התורה; אך בפיוטי התקיעות באים הפסוקים בדרך כלל בשלוש סדרות של פסוקים מן התורה, הכתובים והנביאים (בהתאם לקביעת המשנה: 'מתחיל בתורה ומשלים בנביא' [ראש השנה ד, 1]), אם כי מצאנו גם את הסדר תורה-נביאים-כתובים; ראו: "היינומן, 'מלכיות וזכרונות ושופרות', הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 66. שלשות של פסוקים מן התורה, הנביאים והכתובים או מן התורה, הכתובים והנביאים באות גם בסדרי פסוקים לטל ולגשם; ראו: ש' אליצור, 'ארצ' תפקוד בגשם: קטעי פיוט משבעות גשם קדומות', גנוי קדם, א (תשס"ה), עמ' 48, הערה 72.

22 כך הוא דרך קבע בשבעות החגים: הקטע שכנגד הברכה הרביעית, המכונה 'גוף', חורג מן הסימטריה של השבעות כולה והיקפו מתרחב, והוא מפייט את פסוקי הקבע שנאמרו בארץ ישראל בימים טובים בתוך ברכת קדושת היום. ראו: פליישר (לעיל הערה 20), עמ' 194. בדרך כלל נאמרו הפסוקים בגוף שבשבעות בזה אחר זה, אך זה שהקדימו קטע פיוט קצר לכל אחד ואחד מהם. ראו דוגמה לכך במאמרי שנזכר בהערה הקודמת.

23 פסוקי התורה הנוספים אין בהם לשונות גאולה, אך הם מעניין גאולה ישראל ממצרים. על הפסוק החותם – שאיננו פסוק אחד, אלא פרשה מקראית מקיפה – ראו בסמוך. העובדה שהפייטן ויתר על לשון גאולה בפסוקי התורה והסתפק בעניין בלבד נובעת אולי ממיעוט פסוקי התורה העוסקים בגאולה ישראל אשר לשון גאולה מפורש בהם (ניתן היה אולי להביא את 'נחית בחסדך עם זו גאלת' וגו' [שם טו 13]), ובדוחק מסוים גם את 'המלאך הגאל אתי' וגו' [בר' מח 16]; פסוקים אחרים שלושן גאולה בא בהם אינם מתאימים). כידוע בפסוקי המלכיות לראש השנה קיימת בעיה דומה, ומשום כך מופיע בין פסוקי המלכיות גם 'שמע ישראל' וגו' (דב' ו 1), שעניינו המלכת ה' אך אין בו לשון מלכות.

24 על פי זה המעתיק שציין לאמירת הטקסט 'בין גואל לרופא', לא ציין למקום המדויק שבו הוא נאמר, אלא השתמש בלשון השגור בעניין זה למן ימי התנאים. ייתכן גם ששימוש הקטע בכתב היד משני.

קצרות המפייטות כל אחד מעשרת פסוקי המלכויות, הזיכרונות והשופרות, תוך תכנון מתאים של אקרוסטיכון הפיוט.²⁵ אמנם מן הברכות האחרות לא הגיע לידינו דבר, ואי אפשר לדעת אם גם ארבע ברכות התענית הנוספות כללו סדרות דומות של פסוקים, אך מתקבל על הדעת שמי שהשווה את ברכת 'גואל ישראל' הקבועה לברכות הזיכרונות והשופרות, עשה כך גם בברכות האחרות. רמז לכוונת המעתיק להביא סדרה של פיוטים כיוצא בקטע שלפנינו עולה אולי מלשון הריבוי שבכותרת 'אלין גופיה דתעניתא'. כאמור נקטעה ההעתקה משום מה באמצע משפט, ותכניתו של המעתיק לא מומשה. עם זאת מפשט המשנה המציינת מזמור תהלים אחד לכל אחת מארבע ברכות העמידה, שלא כמו הלשון בעניין 'עשרה מלכיות [...] זכרונות [...] שופרות' במשנת ראש השנה,²⁶ ניתן לשער שמדובר כאן לא במנהג המקורי אלא בהתפתחות משנית. מכל מקום אם אכן כללו ברכות התענית כולן באיזה שלב סדרות של עשרה עשרה פסוקים כל אחת, נראה שפרקי תהלים הנוכחים במשנה הובאו במסגרת פסוקים אלה.²⁷ גם פרקי המקרא מעניין חתימת הברכות שמצאנו בכתבי הגאונים יכלו להשתלב יפה במסגרת זו.

אין כל דרך לקבוע מה הייתה תפוצתו של המנהג, ואם הוא מייצג מהלך פייטני בלבד או שמא יסודו במנהג שרווח בארץ ישראל בשלהי תקופת התלמוד גם בתפילת הרבים הרגילה (ללא פיוטים) של ימות הצום. אך כמעט בכל מקום שבו מצאנו את הפייטנים מקדישים מקום ביצירותיהם לסדרות של פסוקים, קדמו הפסוקים לפיוטים והיו חלק מתפילות הקבע.²⁸ סביר אפוא שגם הפיוט שלפנינו עשוי להעיד על דמותה של התפילה שהוא בא להחליף.

שאלה אחרת היא מה היה היקף תפוצתו של המנהג. יש לציין קודם כול שתענית המחייבת תפילה מורחבת נדירה מאוד: אין זו תענית ציבור רגילה, ואפילו לא תענית שגריתית על עצירת גשמים, אלא רק תענית הנגזרת בעקבות אסון חריג או בצורת ממושכת, אחרי שקדמו לה שש תעניות שאינן כרוכות בסדרי תפילה מיוחדים.²⁹ ואכן על פי פיוטי הגניזה נראה שהוספת שש הברכות לעמידת התענית לא הייתה שכיחה: כמעט כל קרובות התענית שבידינו, כולל קרובות לתענית עצירת גשמים (כקרובה הקלירית שנזכרה קודם וכקרובות נוספות המצויות בכתבי

25 ראו: פליישר (לעיל הערה 20), עמ' 178.

26 ראש השנה ד, ו.

27 גם בפיוט שלפנינו הובאו, בצד פסוקים בודדים, קטעים מקיפיים מן המקרא, כחטיבת פסוקים מתה' קג (אחרי טור 19) וכפרשת העקדה בסיום הפיוט.

28 כך הוא, כפי שהזכרת, בפסוקי המלכויות, הזיכרונות והשופרות לראש השנה ובפסוקים המשולבים בגוף שבשבעות החגים (לעיל הערה 22). סדרי פסוקים החותמים את ברכות קדושת היום ביום הכיפורים, והמכונים גם 'שבח היום', באים אף הם לתת תיקון לפסוקים ששולבו בנקודה זו בנוסח הקבע (ראו: פליישר [לעיל הערה 20], עמ' 172). גם בשבעות הטל והגשם מצויים 'סדרי פסוקים', כפי שצייתי לעיל (הערה 21). פסוקים אלו אינם מוכרים מנוסחי הקבע הידועים לנו, אך פליישר מצא להם יסוד בכתבי יד עתיקים, ולדעתו גם במקום זה ביקשו הפייטנים לתת תיקון לפסוקים שהיו נאמרים בזמנם כהכנה להחלפת הזכרת הטל או הגשם. ראו: ע' פליישר 'לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם)', קיבוץ על ד. ח [יח] (תשל"ו), עמ' 100-102.

29 משנה, תענית א, ד-ב; א, ג-א, ו; ובבבליא המובאת בבבלי, תענית טו ע"ב.

הגניזה) הן קרובות י"ח רגילות, ואין בהן זכר לברכות הנוספות.³⁰ רק במקור אחד נמצא רמז לעמידה מפויטת הכוללת את ברכות התענית.³¹ החומר שם מועט וקטוע, ואי אפשר ללמוד ממנו דבר על דרך עיצובן של הברכות, אך הוא מעיד שהטקס המלווה בתקיעות ברחובה של עיר, על ברכותיו המיוחדות, נערך גם בתקופות מאוחרות יותר, אם כי היה ככל הנראה נדיר מאוד.

גם אם חלק גדול מן השאלות שהעליתי בראש הדברים נותרו ללא מענה, יש בידינו מעתה קצה חוט לשער על פיו את מתכונתן של ברכות העמידה בתפילת התענית המורחבת, כפי שנאמרו בארץ ישראל בסביבות המאה החמישית והשישית.

30 יש לציין שגם לברכה הנוספת בין 'גואל' ל'רופא' בתעניות רגילות אין בדרך כלל כל תיקון פייטני בקרובות לתעניות, והקטע שהובא בכתב היד לפני הפיוט שלפנינו חריג.

31 בכ"י פריז, אוסף כ"ח C 265 IV מועתק סיומו של פיוט שרובו חסר, אך בין קטעיו רשומה ההוראה: 'תקעו הכ'הנים' וג', ובסופו כתוב שוב: 'תקעו הכ'הנים' <תק'עו> וג', מי שענה [את דוד] ובנו בירושלם וג' <ברוך...> המרחם [על הארץ]. לפנינו אפוא סיומה (המפויט) של הברכה האחרונה מברכות התענית הנוספות. לאחר מכן ציין המעתיק 'סליקו שבע ברכות' (הן כמובן שבע ברכות התענית המצוינות ביחותמיהך, כולל ברכת 'גואל ישראל' המורחבת), והמשיך בקרובה המפויטת, אך קשה לעמוד על מהלכה משום מצבו הלקוי של כתב היד.